

УДК 371.011

В.О. СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ВЗАЄМОДІЮ ШКОЛИ ТА СІМ'Ї У ВИХОВАННІ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ

Андрій СЕМЕЗ, Людмила СЕМЕЗ (Кіровоград)

У статті розглядаються підходи В.О. Сухомлинського щодо взаємодії сім'ї та школи у вихованні моральних цінностей школярів.

Ключові слова: В.О. Сухомлинський, шкільно-сімейне виховання, виховання моральних цінностей, школа для батьків, батьківська любов, батьківський авторитет, батьківська влада.

В статье рассматриваются подходы В.А. Сухомлинского по взаимодействию семьи и школы в воспитании нравственных ценностей школьников.

Ключевые слова: В.А. Сухомлинский, школьно-семейное воспитание, воспитание нравственных ценностей, школа для родителей, родительская любовь, родительский авторитет, родительская власть.

Актуальність. В умовах духовної кризи, що панує в сучасному українському суспільстві, надзвичайно гостро постає проблема виховання моральних цінностей підростаючого покоління, яка повинна вирішуватися як в умовах школи, так і в умовах сім'ї. У даному контексті особливо актуальними стають теоретичні розробки і практичний досвід видатного педагога Василя Олександровича Сухомлинського, який значне місце у своїй творчості відводив проблемі шкільно-сімейного виховання, взаємозв'язку школи та сім'ї у моральному вихованні дітей. Василь Олександрович вважав, що «гармонійний, всебічний розвиток можливий лише там, де два вихователі – школа і сім'я – не тільки діють односпільно, ставлячи перед дітьми ті самі вимоги, а є єдиним думцям, поділяючи ті самі переконання, завжди виходять з тих самих принципів, не допускають ніколи розходжень ні в меті, ні в процесі, ні в засобах виховання» [4, с. 86].

Метою статті є виокремлення підходів В.О.Сухомлинського щодо взаємодії сім'ї та школи у вихованні моральних цінностей школярів.

Окремі аспекти морального виховання у творчості павлівського вченого розглядаються у наукових роботах А.С.Бика, Л.С.Бондар, М.А.Дмитрієва, А.І.Зязюна, С.Г.Карпенчук, В.К.Кіндрата, В.А.Киричок, Є.Г.Родчаніна, О.В.Сухомлинської, А.Я.Розенберга та інших.

Завдання, які висуває життя перед школою, стають настільки складними, що без високої педагогічної культури суспільства і насамперед сім'ї зусилля вчителів, якими б значними вони не були, виявляться недостатньо ефективними. Усі шкільні проблеми – це і проблеми сім'ї, усі труднощі, які виникають у складному процесі шкільного виховання, на думку В.О.Сухомлинського, сягають своїм корінням у сім'ю. Розвиток особистості залежить насамперед від того, якими людьми постають перед дитиною батько і мати, як пізнаються людські стосунки і суспільне оточення на прикладі батьків.

Школа справедливо вимагає, щоб сім'я зміцнювала її авторитет в очах дітей. Але і школа покликана зміцнювати авторитет сім'ї в очах дітей. Це один із основних принципів взаємовідносин школи і сім'ї.

Василь Олександрович постійно цікавився проблемами сімейного виховання, умовами і особливостями виховання дітей у різних сім'ях, вивчав позитивний досвід, підмічав найістотніші і найбільш типові вади та недоліки сімейного виховання, шукав їх причини.

Вчений проводив велику виховну й освітню роботу з батьками, дорослими, навчав їх мистецтва сімейного і громадського виховання. У Павлівській середній школі було створено чітку систему педагогічної освіти і пропаганди педагогічних знань серед населення, батьків і навіть старшокласників. Одвічну проблему «Сім'я і школа» В.О.Сухомлинський вирішував з тією ж ґрунтовністю, як і всі інші. У шкільно-сімейному вихованні він на перше місце ставить сім'ю, але зовсім не для того, щоб дорікати їй у тому, що вона, сім'я, погано допомагає школі. Ні, Василь Олександрович бере на себе (на школу) відповідальність за те, як дитина почуває себе в сім'ї, як її виховують. З цієї метою школа давала батькам ґрунтовну педагогічну освіту.

В.О.Сухомлинський вважав, що у сім'ї між батьками і дітьми повинні панувати взаємостосунки щирості, відвертості. І це вимагає особливої уваги від кожного, хто хоче збагнути таємниці батьківської педагогіки, а саме тонкої, інтелігентної, сердечної чутливості людини до людини, виховання добрих почуттів. У вихованні цих почуттів, на думку педагога, зв'язок сім'ї та школи повинен відігравати особливо вагомий роль. Атмосфера добра, сердечності, чутливості, яка оточує дитину з перших днів її шкільного життя, має пронизувати духовне життя сім'ї, взаємини між батьками і дітьми: «Вчити батьків, як виховувати дітей, – це найтонша і найважча справа, бо вміти виховувати свою дитину – це означає уміти віддавати дитині найдорогоцінніше людське багатство – любов. Своє завдання ми вбачаємо в

тому, – зазначає Василь Олександрович, – щоб застерегти батьків від помилки, яку вони часто допускають: дитина купається в лагідному теплі батьківської любові, сама не випромінюючи при цьому жодної іскринки, жодного промінця. Скільки б не зігрівало дитину тепло батьківської любові, воно не розтопить і малесенької крижинки у дитячому серці не спалахне вогник ласки до батька-матері, не зігріє серця з середини. А крижинка в дитячому серці є завжди, бо дитяча любов сама по собі егоїстична, дитина любить матір як джерело своїх радощів і задоволень, а для людяності та справжньої доброти потрібна інша любов – любов-турбота, любов-хвилювання за долю дорогої людини, любов-діяльність. Саме таку любов і повинні виховувати батьки» [6, с. 21].

Домагатися того, щоб батьки оволоділи мудрістю батьківської і материнської любові – у цьому В.О.Сухомлинський вбачав одне з найважливіших завдань школи. За його глибоким переконанням *«педагогіка повинна стати наукою для всіх – і для вчителів, і для батьків»* [3, с. 42]. Для цього у Павлиші не одне десятиліття працювала *школа для батьків*, до якої батьки записувалися за два роки до вступу їхньої дитини до школи, відвідуючи потім заняття до закінчення нею середньої школи. Курс психології і педагогіки у батьківській школі був розрахований на 250 годин. Слухачів батьківської школи розподіляли на п'ять груп (за віком їхніх дітей): 1) дошкільна (від 5 до 7 років); 2) I-II класи; 3) III-IV класи; 4) V-VII класи; 5) VIII-X класи. З кожною групою заняття проводилися двічі на місяць. Основна форма занять – лекції та бесіди директора, завуча і найбільш досвідчених учителів. Теоретичні знання з психології та педагогіки тісно пов'язувалися з практикою виховання в сім'ї.

Кінцевою метою програми постійного підвищення педагогічної культури батьків і матерів виступав ідеал всебічно розвиненої гармонійної людини. Найважче полягало в тому, щоб батько й мати разом з учителем бачили, розуміли духовний світ своєї дитини, вміли розібратися у причинах і наслідках, осмислювали виховання як цілеспрямовану педагогічну працю. Заняття в батьківській школі, на думку Василя Олександровича, перетворилося б на пусте гаяння часу, якби воно не було спільним колективним роздумом: що таке ідеал виховання; як запобігти можливим помилкам і до чого вони можуть призвести, якщо не вдасться їх відвернути; що треба знати, щоб бути хорошими вихователями тощо.

В.О.Сухомлинський радить не будувати лекції і бесіди в батьківській школі у плані «пророблення» батьків, які допускають помилки й прорахунки у вихованні, адже у житті окремих

сімей ще трапляються негативні явища, і якщо педагог чи вихователь почне «вивертати душі», виставляти на загальний огляд людську біду, бо невміння виховувати – це передусім біда, то до нього приходиме все менше батьків, він відштовхне їх від школи і, що особливо небезпечно, вони на все махнуть рукою. Вихователю ніколи не потрібно забувати, що, починаючи говорити з батьками про їхніх дітей, він немовби примушує їх дивитися в дзеркало.

Для глибоких роздумів про помилки й прорахунки, для відвертої розмови про виховання в конкретних умовах даної сім'ї застосовувалась індивідуальна бесіда з батьками, особливо бесіда жінки-педагога з матір'ю і чоловіка-педагога з батьком. Немає двох сімей, в яких умови й передумови, що визначають загальну духовну й педагогічну культуру батьків, були б абсолютно однаковими. Кожна сім'я має щось властиве тільки їй, тому індивідуальні бесіди з матір'ю і батьком – *бесіди без дітей* – є органічною складовою частиною роботи батьківської школи. Не треба ні в якому разі відкривати дітям труднощі й прикросці, удачі й недогляди виховання, оскільки, крім шкоди, це нічого не принесе: «У гарних сім'ях добро і згода, взаємна повага, любов і поступливість батьків є головною силою виховного впливу, але діти не підозрюють, що їх виховує якраз те, що у сім'ї все добре» [5, с. 538].

В.О.Сухомлинський турбувався, щоб у матері й батька було єдине уявлення про те, кого вони разом зі школою виховують, про єдність їхніх вимог, передусім – до самих себе. Там, де немає мудрості батьківського виховання, любов матері й батька, на думку Василя Олександровича, нівечить дітей. Є багато різновидів цієї неправильної любові, серед яких В.О.Сухомлинський виділив: 1) любов замилювання; 2) любов деспотичну; 3) любов відкупу.

Любов замилювання – це інстинктивна, нерозумна любов. Мати й батько радіють кожному крокові дитини, не замислюючись над тим, який це крок і до чого він може призвести. Безрозсудливе замилювання розбещує душу дитини – насамперед тим, що вона не знає впину своїм бажанням. Принципом її життя стає девіз дикуну і хулігана: все, що я бажаю, мені дозволяється, до всього мені байдуже, головне – моє бажання. Вихований у дусі замилювання – це егоїст, який твердо переконаний в тому, що він приносить радість, щастя батькам уже тим, що живе на світі.

Запобігти любові замилювання можна лише за тієї умови, коли вихователь говоритиме водночас і з матір'ю, і з батьком про дуже тонку справу – про виховання батьківських почуттів. З метою виховання почуттів молодих батьків

вчителі запрошують матерів і батьків дошкільнят не тільки на заняття батьківської школи, а й на своєрідний практикум. У ті дні, коли учні молодших класів (особливо 1 та 2) виконують колективну суспільно корисну працю, вихователям допомагають молоді батьки й матері. Керуючи разом з вихователями працею, вони вчать дітей керувати своїми бажаннями, підпорядковуючи їх праці, дисципліні. Навчаючи дітей, молоді батьки навчаються і самі як вихователі.

Любов деспотична. Життя дітей за такої любові перетворюється на безпросвітну м'юку. Батьки постійно докоряють дитині, б'ють її, мотивуючи це тим, що вони вчать жити, щоб дитина розумнішою була і батьків поважала. Ґрунтом такої любові є суміш самодурства, егоїзму та дрімучого безкультур'я деяких батьків. До своїх дітей вони ставляться як до речей: мій стіл – де захочу, там і поставлю моя дочка – що захочу, те й скажу, що спадє на думку, те й зажадаю.

Огидний деспотизм неосвічених батьків – це одна з причин того, що у дитини змалку перекичується уявлення про добре начало в людині, вона перестає вірити в людину та людяність. В обстановці деспотичного самодурства, дріб'язкових причіпок, постійних докорів маленька людина ОЗЛОБЛЮЄТЬСЯ. І це, на думку Василя Олександровича, найстрашніше, що може статися у духовному світі дитини, дріб'язковість перетворює добру людину в самодура, а самодурство, у свою чергу, виганяє той душевний порух, який у нормальних сім'ях є джерелом добра, розумної стриманості й поступливості дітей, цей порух душі – ласка. Той, хто не знає ласки у дитинстві, стає грубим, безсердечним, жорстоким у роки отрочтва, ранньої юності.

Любов відкуп. Вона властива батькам і матерям, які переконані в тому, що, забезпечуючи всі матеріальні потреби дітей, вони виконують свій батьківський обов'язок. Дитина одягнена, взута, нагодована, здорова, у неї є всі підручники і наочні посібники. Матеріальними витратами, вважають такі батьки, можна виміряти батьківську любов.

У сім'ї, де батько розуміє свої обов'язки лише як забезпечення матеріальних потреб дітей, а мати не стала центром їх духовного життя, дітей оточує атмосфера духовної порожнечі, убогства. Вони живуть серед людей і не знають людей – це найнебезпечніше у таких сім'ях, оскільки їхнім дітям незнайомі й недоступні тонкі людські почуття, передусім ласка, співчутливість, жаль, милосердя. Вони можуть вирости емоційними невігласами. Щодо цих дітей виховний обов'язок школи особливо великий: вони мають пройти у стінах навчально-

виховного закладу спеціальну школу виховання почуттів [5, с. 543-544].

Якою ж, на думку В.О.Сухомлинського, повинна бути справжня батьківська любов?

Винятково важлива грань сімейного виховання полягає у тому, щоб учити дитину бачити і відчувати, розуміти і переживати серцем, що вона живе серед людей.

Учити цьому дитину – одна з найскладніших проблем у справі виховання людини, її почуттів. Батьківська любов має бути такою, «щоб у дитини пробуджувалась чутливість до навколишнього світу, до всього, що створює людина, що служить людині, і, звичайно, насамперед до самої людини» [1, с. 145]. Василь Олександрович був твердо переконаний, що виховання людського благородства в дитячому серці починається з максимального олюднення ставлення до людей, одухотворення цього ставлення щирими, піднесеними почуттями поваги до людини, і насамперед – поваги до матері і батька.

Отже, одне з найтонших завдань сімейно-шкільного виховання загалом і батьківської любові зокрема – навчити людину вже у роки раннього дитинства порівнювати свої бажання з інтересами, благополуччям, спокоєм людей, які живуть поруч, і насамперед – батьків. Бездумне замилювання батьків кожним кроком дитини, задоволення всіх її бажань, примх, капризів – усе це призводить до того, що дитина стає немовби сліпою і глухою до душевних рухів близьких, не бачить горя, незгод, суму матері, батька.

Значне місце в сімейному вихованні В.О.Сухомлинський відводить проблемі впливу батьківського авторитету та батьківської влади на духовний розвиток дитини. Що ж Василь Олександрович розуміє під батьківською владою? «Батьківська влада – це право і можливість батька і матері підкоряти своїй волі дітей, право встановлювати свої, зумовлені життям конкретної сім'ї, вимоги» [1, с. 151].

Щоб сформувати в дитини правильні поняття про батьківську владу, треба якнайтісніше пов'язувати їх зі звичкою до слухняності. Життєва практика дитини починається задовго до свідомого розуміння нею словесних доказів і умовиводів. За переконанням В.О.Сухомлинського, у процесі цієї практики дитина повинна набути досвіду слухняності, досвіду дисциплінованості. При цьому не все те, що дитині треба чи не можна робити, можна і треба в усіх випадках мотивувати логічними доказами (наприклад, зовсім не потрібно пояснювати трирічній дитині, чому вона повинна лягати спати раніше, ніж дорослі).

Батьківська влада, на думку педагога, може правильно здійснюватись лише тоді, коли вимоги матері й батька будуть спрямовані на виховання справжньої людини. Вимоги батьків

повинні бути насамперед розумними з погляду гуманістичного морального виховання. Підростаючи, дитина зрозуміє правильність цих вимог і буде вдячна за те, що її привчили до їх виконання: «Вимога батьків стає беззастережною для дитини тільки тоді, коли вона одностайна, тобто, коли мати і батько вимагають одне й те саме. Якщо ж вимога (наказ чи заборона), якою б вона не була розумною і правильною, народжується у батьківських суперечках, причому на очах у дитини, така вимога не буде для неї авторитетною і беззастережною» [1, с. 151]. Батьківська влада – це і є поєднання мудрості, це єдність волі, почуттів, бажань матері й батька. Там, де немає злиття мудрості двох дорослих людей, палко закоханих у свою дитину, влада батьків перетворюється у свавілля. Якщо тільки дитина відчула, що мати й батько по-різному дивляться на поняття «можна», «не можна», «треба», – для неї найрозумніші вимоги здаються примусом, насильством, зневаженням її свободи.

Деякі батьки вважають, що їхня влада щодо дітей повинна проявлятися головним чином у формі заборон. Але якщо дитина чує тільки заборони, то це сковує її психіку, робить несміливою, пасивною. На думку В.О.Сухомлинського, вимоги батьків повинні виражатися не тільки у заборонах, а головним чином у спонуканні дитини до певних позитивних дій. Одним із способів спонукання дитини до позитивних дій є свідоме уникання батьками слова «не можна» і прагнення сформулювати свої вимоги так, щоб вони починалися словом «треба».

Потреба в заборонах виникає тоді, коли дитина вже що-небудь навчилася робити неправильно. Отже, щоб усунути або принаймні зменшити необхідність заборон, переконує Василь Олександрович, треба не допускати накопичення у дитини негативного досвіду. Батьки можуть досягти цього тим, що відразу будуть привчати дітей діяти правильно. За такого підходу батьківська влада стає для дітей керівництвом, що стимулює їхню позитивну діяльність, а не проявляється у постійних зауваженнях-осмикуваннях. Окремі ж заборони, які іноді батькам доводиться робити, легко сприймаються і дотримуються дітьми, оскільки дитині набагато легше не робити того, чого не можна, коли вона навчилася і звикла робити те, що треба і що правильно.

В.О.Сухомлинський високо підносить як одну з найважливіших моральних цінностей – уміння дітей дорожити честю сім'ї – тим первинним середовищем, де людина вчиться творити добро. Василь Олександрович вважав, що школі і сім'ї треба особливо дбати про те, аби діти були чутливими, сердечними синами й

дочками, щоб найдорожчою у світі людиною для них була рідна мати, щоб їм хотілося побути з нею, допомогти їй, взяти на себе її турботи. «З того часу, як дитина переступила поріг школи, – зазначає педагог, – ми дбаємо про те, щоб якомога більше своїх сил вона віддавала матері, батькові, бабусі, дідусеві. Своє важливе виховне завдання ми вбачаємо в тому, щоб праця дитини в ранньому віці була одухотворена турботами про матір. Саджаючи плодове дерево й присвячуючи його матері, даруючи їй перші плоди з нього, дитина вчиться вірності й відданості – найсвятішого й найдорожчого в житті людини» [2, с. 536].

Сім'я – це не тільки батько й мати, а й діти, їхня поведінка, їхні вчинки. А тому, дуже важливо, щоб у школі панував духовний культ матері, хоча для гармійного виховання важливо, щоб був спільний вплив на дитину батька й матері як єдиної цілісності. Любов і дружба, взаємна підтримка батька й матері є для дитини прикладом, що вводить її у світ складних людських стосунків. Батько і мати ніби взаємно доповнюють одне одного; дитина по-справжньому бачить свого батька, якщо у нього міцна любов, дружба з матір'ю. Однак все-таки найтонші корені морального розвитку дитини – у розумі, почуттях, душевних пориваннях матері. Людина в своєму моральному розвитку стає такою, яка в неї мати, зокрема, яка гармонія любові і волі в її духовному світі. В.О.Сухомлинський наголошує, що «мудрість материнської любові полягає у тому, як воля керує любов'ю і справжня людська любов одухотворює головний стимул волі – почуття відповідальності за майбутнє людини» [7, с. 206].

Не можна протиставляти жіночий – материнський вплив чоловічому – батьківському впливу, а тому й не можна заперечувати особливої ролі й особливого місця чоловіка-батька у вихованні моральних цінностей дітей. Роль чоловіка-батька визначається його відповідальністю. Батько, який вміє бути відповідальним, має почуття обов'язку, стає силою, здатною дисциплінувати думки, почуття, бажання, поривання дітей.

Мужність Мужчини, Чоловіка, Батька полягає в умінні захищати, оберігати дітей, дружину. Моральний обов'язок, моральна відповідальність чоловіка вимагає від нього бути головним годувальником дітей і матері: обставини можуть скластися так, що у певні періоди праця матері полягає тільки у вихованні дітей. З цього починається місія Мужчини, Чоловіка, Батька.

Важливим у сімейному вихованні є виховання поваги до батька і матері, В.О.Сухомлинський привчає школярів бути добрими дітьми своїх батьків. На думку Василя

Олександровича, «це означає приносити в сім'ю тільки мир і спокій, радість і щастя. Не приносити тривоги, горя, прикrostі, ганьби. Не допустити, щоб старість батьків була отруєна ганебною поведінкою дитини. Турбота про мир і спокій в сім'ї, про радість і щастя батьків повинна стати головним бажанням дитячого життя, яке, як кермо, керувало б усіма іншими бажаннями. Кожне своє бажання дитина повинна контролювати розумом, думкою, свідомістю: як це бажання відіб'ється на душевному світі батьків? Що воно дасть їм і що забере в них?» [7, с.212]. Це одне з найважливіших етичних повчань про взаємостосунки між поколіннями. У розвиткові тонкого відчуття дитиною переживань, думок, духовного світу батьків у цілому В.О.Сухомлинський вбачає винятково важливе виховне завдання. Принципом Василя Олександровича було: «Якнайменше викликів у школу батьків для моральних нотацій дітям і залякування їх батьківською «сильною рукою», якнайбільше такого духовного спілкування дітей з батьками, яке приносить їм радість» [7, с.213]. Василь Олександрович вважає дуже важливим притаманність дитині почуття сором'язливості перед батьком і матір'ю. Взаємостосунки дітей і батьків повинні будуватися тільки на бажанні дитини бути доброю, на тому, що вона приносить у сім'ю радість.

Висновки. Вся мудрість шкільно-сімейного виховання та батьківської педагогіки полягає в тому, щоб діти ставали вимогливими до самих себе. Вимогливість до самого себе, чесність і правдивість наодинці з собою – це для батьків висока мрія, ідеал і досягається він тоді, коли любов, доброта, ласка поєднуються із суворою вимогливістю, з обов'язком, з непримиренністю до зла, неправди, обману. Отже, в ранньому дитинстві людина повинна пройти велику школу тонких, сердечних, людських взаємостосунків. Ці взаємини – найголовніше моральне багатство, найголовніші моральні цінності сім'ї. Сім'я з її взаємостосунками між дітьми і батьками – перша школа морального, інтелектуального,

естетичного і фізичного виховання. Батько, мати, старші брати і сестри, дідусь і бабуся є першими вихователями дітей у дошкільному віці і залишаються з ними, коли їх вихованці пішли до школи. Духовне і морально-естетичне багатство сімейного життя – найважливіша умова успішного виховання дитини і в домашніх умовах, і в дитячому садку, і в школі.

Шкільно-сімейне виховання не тільки дає змогу добре виховати молоде покоління, а й одночасно є дуже важливою умовою вдосконалювання морального обличчя сім'ї, батька і матері. Без виховання дітей, без активної участі батька і матері в житті школи, без постійного духовного спілкування і взаємного духовного збагачення дорослих і дітей неможлива сама сім'я як первинний осередок суспільства, неможлива школа як найважливіший навчально-виховний заклад і неможливий моральний прогрес суспільства.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / В.О.Сухомлинський – К.: Радянська школа, 1978. – 263 с.
2. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу / В.О.Сухомлинський // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т. 1. – К., 1976. – С. 405-637.
3. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа / В.О.Сухомлинський // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т. 4. – К., 1977. – С. 7-390.
4. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості / В.О.Сухомлинський // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т. 1. – К., 1976. – С. 55-206.
5. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю / В.О.Сухомлинський // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т.2. – К., 1976. – С. 419-654.
6. Сухомлинський В.О. Щоб дитина стала Людиною // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Фонд Сухомлинського (Ф.5097). – Опис 1. – Спр.749. – 25 арк.
- Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину / В.О.Сухомлинський // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т.2. – К., 1976. – С. 149-416.